

Н. В. Гудима

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ТИПИ ЗАПОЗИЧЕНИХ ЛЕКСЕМ У КОНЦЕПЦІЯХ ІВАНА ОГІЄНКА ТА ВІТЧИЗНЯНИХ МОВОЗНАВЦІВ

Зміни в лексиці сучасної української літературної мови є якісними й кількісними. Посилення ролі художньої літератури (доба Постмодернізму) спричинило зростання в мові питомої ваги запозичень у зв'язку з їхніми високими виражальними можливостями та значним впливом на читача. У статті розглянуто основні типи запозичень в українському та зарубіжному мовознавстві, проаналізовано критерії, за якими лінгвісти виокремлюють іншомовну лексику та подано авторську класифікацію основних типів запозичень у сучасній українській літературній мові на матеріалі творів постмодерністської літератури.

Ключові слова: запозичені лексеми, іншомовні слова, типи запозичених лексем, Іван Огієнко, критерії, класифікації, твори українських постмодерністів.

Тема функціонування й засвоєння слів іншомовного походження в сучасній українській літературній мові залишається актуальною принаймні останнє десятиліття. Природно, що збільшується кількість досліджень, що виникли у зв'язку з новою хвилею іншомовних слів. Запозичення було предметом дослідження як українських, так і зарубіжних учених (В. Акуленко, Л. Баранникова, М. Брицин, А. Бурячок, В. Виноградов, Б. Головін, Ю. Жлуктенко, Л. Крисін, Д. Лотте, А. Марті, І. Огієнко, С. Семчинський). Цій науковій проблемі присвячено чимало праць сучасних дослідників. Це такі, як С. Грищенко, І. Гумовська, Г. Кьорян, О. Лисенко, Д. Мазурик, І. Мрозіцька, О. Павлушенко, С. Рижикова, Г. Сергєєва, В. Сімонок, О. Стишов, О. Тодор, С. Федорець, Л. Чурсіна. Завдання лінгвістів полягає, з одного боку, в об'єктивному вивченні причин, особливостей і наслідків цього явища, а з другого – у виробленні критеріїв і норм функціонування іншомовної лексики, визначенні допустимого рівня кількості іншомовної лексики у мові, який не загрожує функціонуванню мови як єдиної самобутньої системи.

Мета статті – проаналізувати основні типи запозичень як в українському, так і в зарубіжному мовознавстві, розглянути критерії різного характеру, за якими слова вважаються запозиченими, та створити авторську класифікацію основних типів запозичень на матеріалі творів сучасних українських прозаїків.

У праці «Наука про рідномовні обов'язки» [9] Іван Огієнко рішуче виступив проти необдуманого вживання «ялових» слів, тобто іншомовних, у випадках, коли їх можна замінити українськими відповідниками. Проте в лексичній системі його наукових праць іншомовні запозичення (здебільшого старі запозичення з грецької та латини, а також слова термінологічного характеру) посідають значне місце.

У мові творів Івана Огієнка є запозичення з різних мов: латини, французької, грецької, польської, португальської. Запозичені лексеми з окреслених мов представлені різними лексико-семантичними групами.

І. Огієнко виокремив серед запозиченої лексики 3 групи:

- 1) слова, які були запозичені давно і стали загальноживаними, їх іншомовне походження носіями мови не відчувається;
- 2) слова «чисто іншомовні», але які вживаються в нашій мові часто, внаслідок чого вони набули значного поширення в літературному вжитку і навіть проникли у народну мову;

- 3) слова «чисто іноземні», які не часто вживаються в нашій мові; це так звані варваризми, які легко можна замінити відповідниками з мови, що запозичує; народній мові вони, як правило, не відомі [10, с.24].

Уживання запозиченої лексики в наукових творах Івана Огієнка зумовлене термінологічним характером цієї лексики та її незамінністю, відсутністю українських відповідників, звичкою автора до використання певних слів та виразів із суб'єктивних причин.

Основними критеріями «запозиченості» слів, на думку *Д. Лотте*, є такі: звукова відповідність певного слова та загальноприйнятих звукосполучень мови, яка запозичує; морфологічна відповідність; словотворча активність запозиченого слова, а також частоту застосування слів і відсутність у них синонімічних форм [6, с.10].

Л. Крицін пропонує основні необхідні та достатні ознаки для того, щоб слово вважати запозиченням: передання іншомовних слів фонетичними і граматичними засобами мови-реципієнта; співвіднесення слова з граматичними класами і категоріями мови, що запозичує; семантична самостійність слова, відсутність у нього дублетних синонімічних відношень зі словами, що існують у мові-реципієнті; регулярне використання в мові: для слів, не закріплених за якою-небудь спеціальною стилістичною сферою – в різних жанрах літературної мови; для термінів – стійке використання в тій термінологічній галузі, яка його запозичила; наявність парадигматичних відношень із термінами певного термінологічного поля [5, с.35].

Запозичені слова поділяються на:

- 1) слова, що структурно збігаються з іншомовними прототипами, тобто слова, які змінені графічно та передані фонемними засобами мови-реципієнта без будь-яких структурних «додатків»;
- 2) слова, морфологічно оформлені засобами приймаючої мови;
- 3) слова з частковою морфологічною субституцією [5, с.43].

І. Кочан усі слова, запозичені з інших мов, ділить на 2 групи:

- 1) ті, які увійшли в нашу мову без особливих змін;
- 2) ті, що пристосувалися в нашій мові, отримали національну афіксацію або приєдналися до українських слів і вже не сприймаються як запозичені [4, с.15].

О. Мороховський пропонує розглядати два основних типи запозичень:

- 1) запозичені навички чи моделі мовленнєвої діяльності, які застосовуються до засобів рідної мови і певним чином модифікують їх. Цей тип досить рідкісний, причому запозичення навичок пов'язане з запозиченням засобів;
- 2) запозичені засоби, які модифікуються системою навичок, що склалася в мові. Цей тип найпоширеніший, причому запозичення засобів не передбачає запозичення моделей їх використання [8, с.21].

Предметом дослідження *Л. Чурсіної* є іншомовні слова французького походження й тому авторка виокремлює три групи слів французького походження, які функціонують у сучасній українській літературній мові:

- 1) питомі лексеми, що виникли безпосередньо у французькій мові;
- 2) похідні лексеми, що утворилися у французькій мові шляхом деривації від основ іншомовного походження (переважно латинської та грецької мов) і набули значень, відмінних від їхніх етимонів;
- 3) запозичені лексеми, що набули семантичної та фонетико-морфологічної модифікацій у французькій мові [13, с.10].

На нашу думку, таку класифікацію можна вважати універсальною й застосовувати її до аналізу й інших іноземних мов.

Л. Архипенко, вважає, що англізми можна поділити на дві великі групи:

Загальноновживані англізми – до яких належать 4 основних категорій слів: давні англізми; колишні екзотизми; слова, у яких з'явилися на українському ґрунті нові значення; новітні англізми.

До загальноновживаної лексики належать слова, вживання яких є відносно вільним, не є обмеженим територіально, професійною сферою чи рамками тієї чи тієї соціальної групи. Така лексика є ґрунтовною основою будь-якої національної мови.

Англізми з обмеженою сферою вживання – слова, притаманні тим чи іншим територіальним говіркам, діалектам; спеціальна, професійно-термінологічна лексика, а також сленгізми, жаргонізми [1, с.5]. Авторка слова англійського походження називає англізмами, що є тотожним слову англіцизмами. Надалі ми будемо використовувати термін англіцизми на визначення слів, котрі походять із англійської мови.

Д. Лотте виокремлює серед запозичень «оригінальні запозичення» або ж «чисті запозичення» – слова, які запозичені з певної мови у тій формі, в якій лексема вживалася у мові-джерелі на момент запозичення; трансформація в процесі такого запозичення відсутня [6, с.10].

Вважаємо, що серед запозичень можна виокремити *міжнародні слова або слова-інтернаціоналізми*, тобто слова, які походять із різних мов, подібні за формою, тобто за звучанням і написанням, що позначають одне і те ж поняття.

Відомо, що німецькі лінгвісти, а саме: Е. Хауген, А. Марті, Е. Ріхтер увели в науку розрізнення лексичних одиниць на *Lehnwort* (запозичене слово) і *Fremdwort* (іншомовне слово).

Усі іншомовні слова, за *Е. Хаугеном*, поділяються на такі три основні типи:

- 1) слова без морфологічної заміни, що зберегли в мові, яка їх запозичила, свій морфологічний склад (тобто запозичені слова);
- 2) слова з частковою морфологічною субституцією (запозичені морфеми);
- 3) слова з повною морфологічною субституцією, що зберігають лише значення прототипа, кальки [14, с.210-231].

Опрацювавши низку лінгвістичних досліджень, пропонуємо таку класифікацію основних типів запозичень:

- досить *давні запозичення*, й настільки пристосовані до мови, що вже не відчувається їхнє іншомовне походження. Вони часто вживані й мають велику кількість похідних;
- суто слова іншомовного походження, які частотні в мовленні, виходять за межі професійної сфери вживання й поступово стають *загальноновживаними одиницями*;
- *варваризми* – рідковживані іншомовні слова, які легко замінюються питоною лексикою й використовуються у фаховому спілкуванні. У побутовій мові почути їх майже неможливо;
- *інтернаціоналізми* – такі міжнародні слова, які вживаються не менше, ніж у трьох споріднених мовах.

Проаналізуємо основні типи запозичень за різними критеріями.

Іншомовна лексика *за ступенем її засвоєння мовою, яка приймає*, на думку А. Марті, поділяється на:

- 1) запозичені слова, засвоєні іншою лексичною системою;
- 2) іншомовні слова, засвоєні частково;
- 3) чужі слова, що зовсім не засвоєні середовищем, яке їх приймає [15, с.45].

С. Ріхтер виокремлює три типи іншомовних елементів, беручи до уваги при цьому два критерії – *форма і значення*:

- 1) запозичення чужої форми і чужого значення;
- 2) запозичення чужої форми для вираження свого значення;
- 3) запозичення чужого значення в різній формі [16, с.53].

Науковець пропонує також класифікацію іншомовних слів (основних типів) залежно від *ступеня їх освоєння у мові*:

- 1) запозичення чужої форми і чужого значення;
- 2) запозичення чужої форми для вираження свого значення;
- 3) запозичення чужого значення у рідній формі, тобто калькування [16, с.86].

За *характером освоєння іншомовних слів у мові*, існують такі типи іншомовних слів: засвоєння чужих слів без змін (окрім закінчення на вимогу мови); перетворення слова по-своєму; переклад слова, зроблений за чужим зразком.

За *ступенем асиміляції у мові, яка приймає* виокремлюють *три основні типи запозичень*: 1) власне лексичні запозичення; 2) варваризми; 3) екзотизми [2, с.56].

За *критерієм асиміляції* іншомовні слова поділяються на: запозичені слова; екзотичну лексику; іншомовні вкраплення [5, с.18-19].

Цікавою є класифікація запозичень за *критерієм «чужі»-«свої»*:

- 1) стійкі запозичення, що підпорядкувалися мовній системі. Вони мають номінативну, понятійно-диференційну функцію;
- 2) запозичення, які вже підпорядкувалися мовній системі, але стилістично ще обмежені (переважно мовою писемною);
- 3) запозичення тимчасові, недостатньо асимільовані в мові (їх супроводжує тлумачення-опис) [3, с.159].

Е. Хауген висунув ідею *структурної диференціації запозичених слів*, визначивши три граматичні типи іншомовних слів:

- 1) слова без морфологічної субституції, такі, що повністю відповідають своїм прототипам у мові-джерелі;
- 2) слова з частковою морфологічною субституцією, які тільки частково складаються з іншомовних елементів;
- 3) слова з повною морфологічною субституцією, тобто кальки або семантичні запозичення [14, с.57].

У сучасній теорії найбільш поширена класифікація, заснована на *характері запозичуваного матеріалу на різних рівнях*, яка традиційно виокремлює основні види запозичення: пряме запозичення; калькування [12, с.12].

В. Мартинов пропонує класифікацію запозичень, залежно від *характеру мовних контактів і позамовних чинників*. Він протиставляє *запозичення* (можливе завдяки торговельним та культурним зв'язкам між народами) і *проникнення* (наслідок тривалого, суміжного за територією співіснування мов з обов'язковою наявністю білінгвізму принаймні в прикордонному районі) [7, с.53].

М. Орешкіна розробила систему критеріїв (11 пунктів), за якими можна визначити основні типи іншомовних одиниць:

- 1) за генетичною належністю до мов-джерел чи до мовних сімей: *індоєвропейські* (германізми, слов'янізми, англіцизми, русизми тощо), *арабізми, тюркізми та ін.*;
- 2) за поширеністю у мовах світу: *інтернаціоналізми, регіоналізми, локалізми, оказіоналізми*;
- 3) за ступенем засвоєння мовою-реципієнтом: *повністю засвоєні, частково засвоєні, незасвоєні*;

- 4) за структурою запозиченого слова: *чужа* (іншомовна) форма, *змішана* форма (напівкалька), *власне* (рідна) форма (калька);
- 5) за графічним образом запозиченого слова: *власне графічна* форма (іншомовні слова), *чужа графічна* форма (іншомовні вкраплення);
- 6) за наявністю у семантиці запозиченого слова національно-культурного чи культурно-історичного компонента: *екзотизми*, *варваризми*, *етнографізми*, *орієнталізми* тощо;
- 7) за лексико-граматичними класами: *іменники*, *прикметники*, *дієслова*, *вигукки*. Запозичені переважно іменники;
- 8) за тематичними групами;
- 9) за стилістичними відгінками запозиченої лексики: *номінативні* та *естетичні*;
- 10) за сферою використання: *загальнонавчальні* й *професійно обмежені* (запозичені терміни);
- 11) за часом запозичення: *ранні* (історичні, етимологічні, старі), *пізні* (сучасні, нові) [11, с.74].

Отже, використання запозичень завжди було і є соціально значимим елементом мовної поведінки того, хто говорить.

Лексика першою реагує на контакт з іншою мовою, хай навіть короткочасний та поверховий. Елементи чужої мови з'являються в ній без будь-яких перешкод. Тому словниковий склад сучасної української літературної мови є найбільш проникливою ділянкою мови. Саме в лексичі відбиті всі великі, а часом і незначні події історії носіїв мови.

Наше дослідження має теоретичний характер, оскільки матеріал у ньому спрямований на перспективне вивчення задекларованої проблеми.

Список використаних джерел:

1. Архипенко Л.М. Іншомовні лексичні запозичення в українській мові: етапи і ступені адаптації (на матеріалі англіцизмів у пресі кінця XX – початку XXI ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л.М. Архипенко. – Х., 2005. – 20 с.
2. Биржакова Е.Э. Очерки по исторической лексикологии XVIII в.: Языковые контакты и заимствования / Е.Э. Биржакова, Л.А. Войнова, Л.Л. Кутина. – Л. : Наука, 1972. – 431 с.
3. Брагина А.А. Неологизмы в русском языке / А.А.Брагина. – М. : Просвещение, 1973. – 224 с.
4. Кочан І.М. Системність, динаміка, кодифікація слів з міжнародними кореневими компонентами в сучасній українській мові : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 / І.М. Кочан. – К., 2006. – 39 с.
5. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке / Л.П. Крысин. – М.: Наука, 1968. – 206с.
6. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов / Д.С. Лотте. – М. : Наука, 1982. – 149 с.
7. Мартынов В.В. К лингвистическому обоснованию гипотезы о вислоодерской прародине славян / В.В. Мартынов // Вопросы языкознания. – 1961. – №3. – С. 53.
8. Мороховский О.М. Деякі питання теорії (іншомовних) запозичень / О.М. Мороховський // Мовознавство. – 1984. – №1. – С. 19-25.
9. Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний Катехизис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства / Іван Огієнко. – К. : Обереги, 1994. – 72 с.
10. Огиенко И.И. Иноземные элементы в русском языке / И.И. Огиенко. – К., 1915. – 198 с.

11. Орешкина М.В. К вопросу классификации заимствованной лексики / М.В. Орешкина // Функциональная лингвистика. Материалы конференции. — Симферополь, 1994. — Ч. I. — С. 73-75.
12. Степанюк О.В. Стилістичні функції запозичень у поетичній творчості Л. Костенко : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.В. Степанюк. — К., 1997. — 20 с.
13. Чурсіна Л.В. Словотвірна валентність основ французького походження в сучасній українській літературній мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Л.В. Федорець. — Х., 1998. — 18 с.
14. Haugen E. The analysis of linguistic borrowing / E. Haugen. — Language, 1950. — Vol. 26. — №2. — P. 210-231.
15. Marty A. Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie / A. Marty. — Halle, 1908.
16. Richter E. Fremdwortkunde / E. Richter. — Leipzig, 1919. — Vol. 403.

Changes in the vocabulary stock of modern Ukrainian literary language are qualitative and quantitative. The strengthening of the role of belles-lettres in the period of Postmodernism caused the raise of importance of borrowings due to their high expressive possibilities and considerable influence on a reader. The article depicts the main types of borrowings in Ukrainian and foreign linguistics and analyses the criteria of foreign vocabulary division. The author gives the classification of main types of borrowings in modern Ukrainian literary language based on the works of postmodern literature.

Key words: borrowed lexemes, foreign words, types of borrowed lexemes, Ivan Ohienko, criteria, classifications, Ukrainian postmodernists' literary works.

Отримано: 19.10.2016 р.

УДК 398.838(=512.145)

О. М. Гуменюк

Кримський інженерно-педагогічний університет

ЖАНРОВО-СТИЛЬОВІ ОСОБЛИВОСТІ ФОЛЬКЛОРНОЇ ЕМІГРАНТСЬКОЇ ЛІРИКИ КРИМСЬКИХ ТАТАР (на прикладі пісні «Шу Вапурнынъ Думаны...» — «Цього пароплава дим...»)

У статті детально розглядається характерний зразок кримськотатарської народної емігрантської лірики — пісня «Шу вапурнынъ думаны...» — «Цього пароплава дим...» Провідний у цьому фольклорному творі означений чіткими колоритними деталями мотив сумної подорожі вимушених мандрівців. Ключовий образ пароплава за всієї своєї конкретики сягає символічних вимірів та мимоволі асоціюється з чимось на кшталт неблаганної тяжкої долі, неминучої скрути, невідворотного лиха. Впливовість поетичної мови посилюється легким невимушеним ритмом, відповідним йому звучним черезрядковим римунанням, іншими вгадливими семантико-звукowymi засобами.

Ключові слова: фольклор кримських татар, лірика, емігрантська пісня, поезика.

Особливу роль в духовному світі кожного народу, в збереженні його ідентичності й цілісності, надто в разі несприятливих суспільно-політичних умов, відіграє фольклор — суттєва складова художньої культури, яка відтак виконує не лише естетичні, а й власне соціальні функції. На цьому слушно наголошує Іван Огієнко